

УДК 323.28(477)«1941/1944»

Володимир Царюк*

**ПЕРЕМІЩЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
ІМ. О. ГМИРЬОВА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(1941–1944 рр.)**

У статті досліджується процес переміщення історико-культурних цінностей (фондів бібліотеки), що були вивезені з Миколаївської обласної бібліотеки у період німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр., а також їх часткове повернення до бібліотеки після звільнення міста Миколаєва від окупантів.

Ключові слова: реституція, історико-культурні цінності, окупація, фонди бібліотеки, література.

Vladimir Tzaruyk

**MOVING OF HISTORICAL AND CULTURAL VALUES OF THE
MYKOLAIV REGIONAL UNIVERSAL LIBRARY IS THE NAME
OF O. GMIREVA IN THE PERIOD OF GERMAN OCCUPATION
(1941–1944)**

The article examines the movement of historical and cultural values (library funds) that were removed from the Mykolayiv regional library during the nazi occupation of 1941-1944 and their a partial return to the library after the liberation of the city of Mykolayiv invaders.

Key words: restitution, historical and cultural values, occupation, private library, literature.

Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гмирьова завжди займала особливе місце у культурному, духовному розвитку всього міста, упродовж його багатї історії. Заснована бібліотека була у 1881 році, як Миколаївська громадська бібліотека. З того часу, почалось формування фондів бібліотеки, яке здійснювалось абсолютно різними способами від здійснення замовлень за видавничими каталогами і каталогами книгарень Москви, Петербурга, Одеси, пожертвувань різних організацій і установ — урядових, наукових, громадських, до передачі книг самими видавцями. Бібліотека була вдячна й приватним дарувальникам, що поповнювали її фонди.

* **Володимир Царюк** — аспірант Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського.

У грудні 1920 року Миколаївська громадська бібліотека була націоналізована і змінила свою назву на Миколаївську центральну бібліотеку.

1938 рік у житті бібліотеки ознаменувався тим, що їй було присвоєно статус обласної. З цього часу вона є інформаційно-методичним і координаційним центром з питань бібліотекознавства й книгознавства для бібліотек усіх систем та відомств Миколаївської області.

З 19 травня 1968 року, згідно з постановою Ради Міністрів УРСР Миколаївська обласна бібліотека носить ім'я Олексія Гмирьова¹.

Джерельною базою для написання цієї статті стали дослідження місцевих істориків-науковців, краєзнавців, матеріали місцевої преси та Державного архіву Миколаївської області.

Слід зазначити, що дослідженню питання реституції історико-культурних цінностей Миколаївської обласної бібліотеки в період німецької окупації приділено досить незначну увагу серед науковців. Дана проблематика є практично взагалі недослідженою не тільки в масштабах України, але й на місцевому рівні — місцевими істориками краєзнавцями.

Так, питанню повернення історико-культурних цінностей до Миколаївської обласної бібліотеки після завершення Великої Вітчизняної Війни присвячені статті Д.І. Заковоротного, С.В. Бойчука, І.Ф. Іванової, Е. Гайсинського, В.В. Щукіна тощо.

16 серпня 1941 року Миколаїв був повністю окупований німецькими військами, а до кінця місяця німці захопили всю область.

Напередодні окупації, на жаль, не вдалося евакуювати всі книжкові фонди Миколаївської обласної бібліотеки². Причин такої бездіяльності керівних радянських структур є досить багато. По-перше, невідповідність до відступу, по-друге, швидка зміна воєнних обставин, по-третє, масовані бомбардування населених пунктів та комунікацій авіацією противника. Ситуацію загострювали й загальні масштаби евакуації, напруженість у суспільстві і надзвичайно стислі строки загальних планів радянської евакуації населення підприємств та установ³. На фоні цих обставин, про проблеми евакуації культурних цінностей думали чи не в останню чергу.

Миколаївська обласна бібліотека один з небагатьох культурно-освітніх закладів міста Миколаєва та навіть області, який безперервно працює

¹ Історія бібліотеки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reglibrary.mk.ua/index.php/istoriya>

² Щукін В.В. Нищення культури в роки німецько-румунської окупації // Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної Війни 1941–1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів.). — Миколаїв, 2004.-- С. 222.

³ Кот С. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблеми повернення та реституції втрачених культурних надбань // Соціально-економічне життя у воєнний час. — К., 1991. — С. 322.

вав у період окупації. З аналізу зібраних архівних документів вбачається, що єдиним періодом під час фашистської окупації, коли бібліотека тимчасово зачинила свої двері для відвідувачів, став березень 1944 року. Саме протягом березня місяця тривали бої за звільнення міста Миколаєва від гітлерівців.

28 березня 1944 року місто було звільнено від окупантів, а вже 5 квітня того ж року бібліотека відкрилась для відвідувачів, повернувши на полиці всі вцілілі від війни та врятовані від грабунку видання.

Окупував Миколаїв в серпні 1941 року німецьке командування оголосило обласну бібліотеку власністю Німеччини, а спеціальна команда під керівництвом офіцерів-спеціалістів почали здійснювати відбір найцінніших книг для відправки до Німеччини.

Згідно даних Д. І. Заковоротного німці вивезли до Німеччини більш як 40 тисяч найцінніших книг обласної бібліотеки, особливо енциклопедичні видання, стародавні книги на німецькій мові та івриті, а також книги датовані XVIII–XIX століттям⁴.

Найвірогідніше, що втрати, яких зазнала бібліотека від політики окупантів, могли б бути в рази більшими якби не працівники обласної бібліотеки Бабкова Лідія Олександрівна, Данильченко Ольга Михайлівна та Юрченко Зінаїда Миколаївна, які ризикуючи своїм власним життям змогли зберегти частину цінних книжок. Ще на підступах німців до Миколаєва, не чекаючи оголошення офіційної евакуації співробітниця почали рятувати книги. Вони зносили їх до підвалів бібліотеки, в період окупації, частину книжок зберігали у себе по домівках⁵.

За свій подвиг О.К. Прокоф'єва, Л.О. Бабкова та З.М. Юрченко були нагороджені медалями «За доблесну працю в Великій Вітчизняній Війні 1941–1945 рр.»⁶.

Здійснивши вивезення найцінніших фондів обласної бібліотеки, німецькі солдати замінювали будівлю бібліотеки, але на щастя, їм довелося дуже швидко відступати і, покидаючи місто, вони не встигли знищити бібліотеку⁷.

Звільнення Миколаєва від німецько-фашистських загарбників повернуло місто до мирного буденного повоєнного життя. Почалось відновлення роботи закладів освіти, науки і культури міста, повернення підприємств та установ з евакуації.

⁴ *Заковоротний Д.І.* Маршал Советского Союза Г.К. Жуков и возвращение книг Областной библиотеке из Германии // «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2010. — С. 351.

⁵ *Гайсинський С.* Обов'язок пам'яті // Південна правда. — 1984 р. 4 квітня.

⁶ *Гайсинський С.* Обов'язок пам'яті // Південна правда. — 1984 р. 4 квітня.

⁷ *Гайсинський С.* Обов'язок пам'яті // Південна правда. — 1984 р. 4 квітня.

Так і Миколаївська обласна бібліотека, як вже загадувалось, почала свою роботу з 5 квітня 1944 року у звичному режимі. Першими завданням працівників бібліотеки було відновлення довоєнних фондів видань, підрахунок спричинених окупантами збитків тощо.

За підрахунками заступника директора Миколаївської обласної наукової бібліотеки ім. О. Гмирьова І.Ф. Іванової та завідуючого відділом рідких та цінних книг бібліотеки С.В. Бойчука втрати фондів бібліотеки були досить значні — на 514 925 рублів. Частина літератури, найбільш цінна, була вивезена до Німеччини, частина не повернута читачам, багато чого було просто знищено окупантами⁸.

Одним з найскладніших завдань, що стояло перед працівниками бібліотеки було виявлення та складання реєстрів фондів книжок, що були вивезені фашистами до Німеччини, а в кращому випадку вишукування цих книжок та сприяння поверненню їх до рідної бібліотеки.

Скажімо відверто, що весь цей процес є складним та довготривалим у своїй реалізації, а в деякій мірі навіть неможливий, оскільки практично нереально виявити, які з фондів були вивезені до Німеччини та куди саме, які з фондів були просто знищені німцями як непотріб, а які були продані або подаровані приватним особам, переважно німецьким офіцерам, під час та після періоду окупації міста.

Стаття Д.І. Заковоротного «Маршал Советского Союза Г.К. Жуков и возвращение книг областной библиотеке из Германии» дала цікавий слід у пошуках вивезених фондів бібліотеки. Дана стаття написана зі спогадів учасника Великої Вітчизняної Війни, бойового солдата червоної армії, а найголовніше людини, яка знайшла частину рідкісних видань, що в період окупації були вивезені до Німеччини з Миколаївської обласної бібліотеки Даниїла Тимофійовича Черногода.

У березні 1945 року військова частина, в якій він служив дислокувалась у передмісті Берліна, в містечку Потсдам. Оглядаючи місцевий цегельний завод, в одному з складських його приміщень Д.Т. Черногод знайшов велику кількість щільно запакованих книг. Розкривши одну з книг він побачив штамп на обгортці «Николаевская городская публичная библиотека». На всіх інших книжках також знайдено подібні штампи місцевої бібліотеки. Як виявилось, це найцінніші та найрідкісніші книги, що належали Миколаївській обласній бібліотеці, відібрані німцями та вивезені до Німеччини. Опечатавши приміщення, де знаходились книги,

⁸ *Іванова І.Ф., Бойчук С.В.* Спасенные книги // Вечерний Николаев. — 1995 г. 29 апреля.

взявши його під охорону Д.Т. Черногод доповів про знахідку командуванню⁹.

Постає багато питань, на які ми не знаходимо відповіді. Зокрема, як найцінніші та найрідкісніші видання обласної бібліотеки опинились на німецькому цегельному заводі? Чому вони не були розпродані або розграбовані як багато інших історико-культурних цінностей, яких спіткала доля вивезення у Німеччину? Чи випадково були знайдені ці видання, чи ні? Відповіді на ці питання, швидше за все, ми не почуємо ніколи.

В червні 1945 отримавши короткочасну відпустку Д.Т. Черногод приїхав до Миколаєва, взявши з собою декілька книжок із числа знайдених. Прийшовши до Миколаївської обласної бібліотеки та розповівши власну історію про знахідку директору бібліотеки, а на той час, ним була Зінаїда Миколаївна Юрченко, вирішили терміново від'їжджати до Потсдаму з метою повернення рідкісних видань на Батьківщину.

Прибувши до Німеччини, Черноводу та Юрченко вдалось потрапити на прийом до Головнокомандуючого окупаційними військами в Німеччині Маршалу Радянського Союзу Г.К. Жукову. Черногод доповів Маршалу про знайденні книжки і про те, що разом з ним прибула директор Миколаївської обласної бібліотеки З.М. Юрченко. Маршал запросив їх до свого кабінету, розпитав у Юрченко в якому стані знаходяться книжки та як вона думає їх повертати до Миколаєва. З.М. Юрченко попросила Маршала надати їй допомогу, а саме виділити автотранспорт. І тут хтось з присутніх в кабінеті воєначальників доповів, що днями до Миколаєва планується відправити п'ять автомашин для отримання необхідних матеріалів. Г.К. Жуков наказав особисто Д.Т. Черноводу організувати пакування та завантаження книжок в автомашини¹⁰.

Юрченко скромно зауважила, що п'ять автомашин не зможуть забрати всі книги, цього замало. Жуков відповів, що це все, що він може зробити і порекомендував Юрченко відібрати найцінніші з них для відправки в Миколаїв.

На наступний день до цегельного заводу в Потсдамі прибуло п'ять автомашин «Студебеккер». Вантажопідйомність даних машин складала 2,5 тонни, але фронтовики знали, що при необхідності в них вантажили до п'яти тонн боеприпасів.

З.М. Юрченко особисто займалась відбором найцінніших книг для завантаження в машини, а Черногод з шоферами щільно пакував книги та

⁹ *Заковортний Д.И.* Маршал Советского Союза Г.К. Жуков и возвращение книг Областной библиотеке из Германии // «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2010. — С. 351–353.

¹⁰ *Заковортний Д.* Подвиг мінометника // Південна правда. — 1990 р. 10 липня.

вантажили їх в автомашини. Завантаживши повністю машини книгами, виявилось, що ще купа книг залишилась в приміщенні заводу. На наступний день колона автомашин, разом із З.М. Юрченко виїхала до Миколаєва¹¹.

Книги, що залишились в Потсдамі та не помістились в автомашини, на жаль, так і не повернулись до Миколаївської обласної бібліотеки, подальша доля їх невідома. Проте, за свідченням самого Д.Т. Черногода, з тих книг, що залишились в Потсдамі він відібрав декілька, що були цінніше та коли демобілізувався, частину з них привіз до Миколаєва. Одна з книжок, що була привезена Черногодом мала назву «Мечь єврея» це дійсно старовинна книга ще дореволюційного видання, котра видана 1912 році в Санкт-Петербурзі.

Аналізуючи матеріали Миколаївського обласного архіву, а саме звіти бібліотеки за 1944–1945 роки, в яких зазначалось про велику роботу працівників бібліотеки у зборі та відновленні бібліотек в районах та області, проте, жодної згадки про повернуті книги з Німеччини. Більш того, відсутня й інформація про реєстри втрачених фондів бібліотеки.

Власне маленьке розслідування, з цього питання, провів Д.І. Заковоротний. Згідно його опублікованих матеріалів, з квітня 1944 року по серпень 1945 року директором Миколаївської обласної бібліотеки була Юрченко З.М., котра їздила до Потсдаму за поверненням книжок до бібліотеки.

Звіт про роботу обласної бібліотеки за 1945 рік складав вже інший директор Турецька О.А. З розповідей колишніх співробітників бібліотеки внаслідок відвертого цькування з боку Турецької О.А., Юрченко З.М. змушена була звільнитись та виїхати з міста¹². З викладеного можна зробити єдиний простий висновок про те, що внутрішні чвари між працівниками бібліотеки призвели до замовчування та нехтуванням факту про повернуті історико-культурні цінності з Німеччини у травні 1945 року. На жаль, така історична подія для міста Миколаєва залишиться тільки на рівні спогадів, без можливості, для майбутніх поколінь, визначити та дослідити кількість, найменування та зміст видань, що були повернуті до обласної бібліотеки з Потсдаму. Відсутність реєстрів втрачених або знищених книжок не дає змоги визначити точні масштаби збитків, яких зазначала бібліотека від окупантів.

¹¹ *Заковоротний Д.И.* Маршал Советского Союза Г.К. Жуков и возвращение книг Областной библиотеке из Германии // «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2010. — С. 353.

¹² *Заковоротний Д.И.* Маршал Советского Союза Г.К. Жуков и возвращение книг Областной библиотеке из Германии // «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2010. — С. 353.

Окрім того, що не збереглись або не були свідомо вказані найменування книжок, що були повернені, не зазначена їх кількість, невідомим є також те, яким книжкам не вистачило місця в машинах та вони залишилися в Потсдамі, і взагалі, яка їх подальша доля.

Безперечно, що в цій ситуації виникає більше питань, аніж відповідей на них, але це ні в якій мірі не зменшує актуальність та цікавість даної тематики та надає неабияке підґрунтя для подальших історичних досліджень.

REFERENCES

1. Boychuk S. V. (1995). *Mykolayivs'ka oblasna naukova biblioteka im. O. Hmyr'ova v roky Velykoyi Vitchyznyanoi Viyny (1941–1945 rr.)*. Mykolayiv. (Tezy 1 oblasnoyi naukovoï krayeznavchoyi konferentsiyi. S. 164–165) [in Ukrainian].
2. Haysyns'kyu Ye. (1984). *Obov'yazok pam'yati*. Pivdenna pravda. (4 kvitnya) [in Ukrainian].
3. Zakovorotny D. Y. (2010). *Marshal Sovet-skoho Soyuzu H. K. Zhukov y vozvrashchenye knyh Oblastnoy byblyoteke yz Hermanyu*. Istoriya. Etnohrafiya. Kul'tura. Novi doslidzhennya. Mykolayiv. S. 351–353 [in Russian].
4. Zakovorotny D. (1990). *Podvyh minometnyka*. Pivdenna pravda. (10 lypnya) [in Ukrainian].
5. Ivanova I. F., Boychuk S. V. (1995). *Spasennyye knyhy*. Vechernyy Nykolaev. (29 aprelya) [in Russian].
6. Istoriya biblioteki [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.reglibrary.mk.ua/index.php/istoriya>
7. Kot S. (1991) *Radyans'ka evakuatsiya ukrayins'kykh muzeynykh tsinnostey na terytoriyi URSR pid chas Druhoyi svitovoyi viyny v konteksti problemy povnennya ta restytutsiyi vtrachenykh kul'turnykh nadban'*. Sotsial'no-ekonomichne zhyttya u voyenny chas. K. S. 321–336.
8. Shchukin V. V. (2004) *Nyshchennya kul'tury v roky nimets'ko-rumuns'koyi okupatsiyi*. Mykolayivshchyna v roky Velykoyi Vitchyznyanoi Viyny 1941–1944 (Do 60-richchya vyzvolennya oblasti vid nimets'ko-rumuns'kykh okupantiv) Mykolayiv. S. 222–225.

Дата надходження до редакції: 7.12.2017.